

Zbigniew Dyrdoń

ORCID: 0000-0002-6755-0707

Archiwum Narodowe w Krakowie

Mapy kordonu sanitarnego w obwodzie żółkiewskim (1801) i obwodzie przemyskim (1831) w związku z zarazą i epidemią cholery z zespołu Teki Antoniego Schneidra

**Cordon sanitaire maps in the Zolkiew (1801) and Przemysl
administrative areas (1831) due to the plague and cholera epidemic
from the Antoni Schneider collection**

SŁOWA KLUCZOWE: Galicja, Rosja, cyrkuł żółkiewski, cyrkuł przemyski, epidemia, cholera, zaraza, kordon sanitarny, mapy

KEY WORDS: Galicia, Russia, Zolkiew administrative area, Przemysl administrative area, epidemic, cholera, plague, cordon sanitaire, maps

ABSTRAKT: W artykule zwrócono w skrócie uwagę na stan sanitarny Galicji po zajęciu kraju przez Austrię, sposoby walki z epidemiami, omówiono zawartość zbioru Teki Antoniego Schneidra, w którym przechowywane są mapy kordonów sanitarnych w Galicji w cyrkule żółkiewskim oraz cyrkule przemyskim, ustanowionych w związku z epidemiami panującymi w 1801 r. i 1831 r. w Rosji.

ABSTRACT: The article briefly deals with the sanitary condition of Galicia after the occupation of the country by Austria, the ways of fighting against epidemics, and the contents of the Antoni Schneider collection, which contains cordon sanitaire maps of Galicia in the Zolkiew and Przemysl administrative areas, established due to the epidemics in 1801 and 1831 in Russia.

Epidemie i różne klęski elementarne od zarania dziejów nękały ludzi. Ziemia polska nie była pod tym względem wyjątkiem. Zły stan sanitarny,

niedożywienie, brak dostępu do czystej wody powodowały częste epidemie różnych chorób. Najczęściej była to dżuma, cholera, ospa, czerwonka, dur. Przyczyniały się do upadku gospodarczego i cywilizacyjnego nawiedzonych przez nie terenów.

Różnego rodzaju klęski elementarne i epidemie często pojawiały się również na ziemiach polskich, które po I rozbiorze weszły w skład monarchii habsburskiej, nazwanych Królestwem Galicji i Lodomerii¹. Jedną z najczęstszych chorób była cholera. Choroba ta szerzyła się w Galicji m.in. w latach 1831, 1853, 1857, 1865, 1866, 1871, 1872, 1873. Największe żniwo zebrała w 1831 r. Z 4 466 644 mieszkańców Galicji zachorowało 255 754, wyzdrowiało 159 673, a zmarło 96 081 osób. Najwięcej ofiar śmiertelnych było w obwodach samborskim, stryjskim, brzeżańskim. We Lwowie, który liczył wtedy 63 000 mieszkańców, zachorowało 5 015 osób, a zmarło 2 622 (52% chorych)². Ogółem w 1831 r. zmarło w Galicji z powodu epidemii różnych chorób 118 474 mieszkańców³.

Władze na różne sposoby starały się zapobiegać rozprzestrzenianiu się chorób u ludzi i zwierząt. Głównym celem była poprawa warunków sanitarnych, weterynaryjnych oraz dostępu do usług medycznych. Sytuacja zdecydowanie wymagała zorganizowania służb medycznych.

Według sprawozdań z maja 1773 r. pierwszego protomedyka Galicji Jędrzeja Krupińskiego złożonych gubernatorowi Pergenowi oraz innych zestawień urzędowych, jak pisze Władysław Szumowski w pracy *Galicja pod względem medycznym za Jędrzeja Krupińskiego pierwszego protomedyka 1772–1783*:

widzimy, że kraj razem ze Lwowem posiadał lekarzy dyplomowanych sześciu lub siedmiu [...], sześciu podawało się za lekarzy, ale dyplomów nie miało [...]; o dwóch nic nie wiadomo (Lydlik i Gerald). Lekarze na ogół nie wzbudzają zaufania. Chirurgów chrześcian ma Galicja razem 19, w tej liczbie tylko czterech [...] posiada należyte wykształcenie chirurgiczne. Żydów, trudniących się leczeniem, jest w całym kraju nieprzeliczone mnóstwo, z nich tylko 34 zapisano jako cyrulików, a tylko jeden ma dyplom. Znachorstwo kwitnie bez przeszkód. Akuszerki nie posiada cały kraj ani jednej, do porodów chodzą baby i cyrulicy, także do chrześcijan Żydzi. Aptek jest najmniej 16 [...]. Apteki współzawodniczą z lekarzami, cyrulikami i olejkarzami. Miasta i miasteczka brudne i cuchnące. We Lwowie żebraków, dotkniętych chorobami pełno po ulicach. Szpitale wymagań lekarza

¹ Jan Szewczuk, *Kronika klęsk elementarnych w Galicji w latach 1772–1848*, Lwów 1939.

² *Ibidem*, s. 247–248.

³ *Ibidem*, s. 315.

zaspokoić nie mogą. Szkoła medyczna jest w Zamościu, ale taka, że nawet na wzmiankę nie zasługuje⁴.

Częste epidemie zmusiły władze centralne do stworzenia procedur postępowania, które obowiązywały w okresie zagrożeń epidemicznych na terenie monarchii. Administracja cyrkularna i wojskowa na zagrożonym lub dotkniętym epidemią terenie wytyczały zamknięte, otoczone kordonem sanitarnym przez wojsko, obszary, których ludność pod groźbą kar nie mogła opuszczać. Wartownicy pilnujący strefy mogli strzelać do osób próbujących ją przekroczyć. Obowiązywały tam: kwarantanna, zakazy przemieszczania się poza kordon ludzi, przegonu zwierząt oraz przewozu towarów. Okres restrykcji określały zarządzenia miejscowych władz⁵.

W zespole archiwalnym nr 29/684 Teki Antoniego Schneidra 1773–1877 pod sygnaturami 29/684/3516 i 29/684/3517 przechowywane są dwa plany kordonów sanitarnych. Przed ich omówieniem, kilka zdań warto poświęcić samemu zespołowi i jego twórcy Antoniemu Juliuszowi Schneidrowi (1825–1880).

Urodził się w 1825 r. w Olszanicy pod Złoczowem⁶. Jego rodzicami byli Leopold, były kapral huzarów i szlachcianka Teresa Wodnicka, córka rządcy dóbr. Wcześnie osierocony przez ojca musiał porzucić edukację szkolną i zacząć zarabiać na życie, pracując jako pisarz kancelarii pułkowej w Żółkwi. W 1848 r. zaciągnął się jako ochotnik do armii węgierskiej. Wzięty do niewoli pod Temeszwarem, został skazany na trzy lata więzienia w twierdzy Kufstein, które spędził w jednej celi z węgierskim historykiem Józefem Telekim. Pod jego wpływem doszedł do wniosku, że równie ważnym co walka zbrojna sposobem służenia ojczyźnie jest ochrona i badanie wszelkiego rodzaju zabytków i pamiątek historycznych. Niemal od momentu opuszczenia więzienia (1850) rozpoczął gromadzenie „archiwum krajoznawczego”, pozyskując różnego rodzaju archiwalia, które miały stać się podstawą do

⁴ Władysław Szumowski, *Galicja pod względem medycznym za Jędrzeja Krupińskiego pierwszego protomedyka 1772–1783*, Lwów 1907, s. 70–71.

⁵ Ryszard Tomczyk, *Zagrożenia epidemiologiczne na terenie austriackiej części monarchii habsburskiej w XIX w. (do 1914). Aspekty prawne i administracyjne*, „Galicja. Studia i Materiały” 2015, nr 1, s. 100–101.

⁶ Szczegółowy życiorys A. Schneidra zob. Łucja Charewiczowa, *Niedoceniony krajoznawca lwowski Antoni Schneider 1825–1880*, odbliska z „Przeglądu Krajoznawczego” 1938, nr 4–5 (organ Oddziału Lwowskiego Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego). Dal-
sze informacje o Schneiderze zamieszczone w tym artykule zaczerpnąłem z tej pracy.

opracowania encyklopedii krajoznawczej Galicji. Po powrocie z więzienia miał się wielu zajęć. W latach 1851–1857 pracował jako pisarz dominialny, drogomistrz, księgowy. W 1858 r. osiadł we Lwowie, gdzie zatrudniony był w „Dzienniku Literackim”, na łamach którego ogłosił jedną ze swoich pierwszych prac historyczno-krajoznawczych pt. *Miasta i miasteczka w Galicji*, następnie w latach 1865–1871 w Wydziale Krajowym jako diurnista. W latach 1868–1874, częściowo z zasiłku Wydziału Krajowego, wydał dwa tomy *Encyklopedii do krajoznawstwa Galicji* (do hasła Balin). Z powodu braku dostatecznej liczby prenumeratorów, bardzo krytycznych opinii i cofnięcia subwencji przez Wydział Krajowy dzieło to upadło. W 1877 r. w zamian za dożywotnią pensję Wydział Krajowy odkupił od A. Schneidra jego zbiory, przekazując je do powstałej w Krakowie Akademii Umiejętności. W 1940 r. Teki Antoniego Schneidra zostały przeniesione do Archiwum Państwowego w Krakowie. Sam Schneider nie zaprzestał dalej zbierać materiałów historycznych dotyczących Galicji. Do swojej samobójczej śmierci w 1880 r. zgromadził kilka tysięcy różnego rodzaju dokumentów zebranych w 282 tekach⁷, które testamentem przekazał Ossolineum⁸ (obecnie materiały te, przechowywane w Oddziale Rękopisów Lwowskiej Biblioteki Naukowej im. Stefanyka Narodowej Akademii Nauk Ukrainy we Lwowie, dostępne są w postaci skanów na stronie Zakładu Narodowego im. Ossolińskich).

Teki Schneidra stanowią kolekcję, na którą składają się różnorodne archiwalia, druki, materiały ikonograficzne i kartograficzne⁹. Ramy chronologiczne kolekcji A. Schneidra to zasadniczo lata 1773–1877, ale nie brak i materiałów wcześniejszych, nawet z XV w. Zebrany materiał dotyczy obszaru Galicji z 1773 r. oraz w mniejszym stopniu terenów będących we władaniu Austrii w latach 1795–1809. Liczy 4 073 jednostki archiwalne, podzielony jest na cztery serie: teki aktowe (1 879), dokumenty pergaminowe (243), dokumenty papierowe (47), kartografia (1 904). Materiały zawarte w trzech ostatnich seriach ze względu na charakter i format zostały wyłącznie z tek aktowych, w których pierwotnie umieścił je A. Schneider. Główny

⁷ Leszek Puchała, *Kolekcja Antoniego Schneidra w zbiorach Lwowskiej Biblioteki Naukowej im. Stefanyka*, [w:] *Materiały do dziejów Podkarpacia we Lwowie i „ucrainica” na Podkarpaciu: Lwowska Biblioteka Naukowa im. Stefanyka we Lwowie, biblioteki sanockie: przewodnik po zbiorach*, Sanok 2006, s. 11–14.

⁸ Ł. Charewiczowa, *Niedoceniony krajoznawca...*, s. 15–16.

⁹ Włodzimierz Budka, „Spis Tek Antoniego Schneidra. Wstęp do zespołu”, Kraków 1955 (maszyn.), s. 1.

zręb Tek stanowią materiały urzędowe Gubernium, Buchalterii Państwowej, administracji ceł, urzędów kameralnych, cyrkulów i magistratów. W zbiorze tym znajdują się również dość licznie reprezentowane akta instytucji kościelnych oraz archiwa prywatne¹⁰. Materiał kartograficzny zawarty w tzw. Tekach Schneidra ma, podobnie jak i cały ten zbiór, charakter kolekcji¹¹. Składają się na nią zarówno mapy i plany rękopiśmienne związane ściśle z aktami urzędowymi, jak i luźne mapy rękopiśmienne lub odbite mechanicznie, a także pewna ilość materiałów ikonograficznych¹².

Epidemie cholery i innych chorób nawiedzających Galicję również znalazły odzwierciedlenie w materiale zebranym przez A. Schneidra. Cholerze poświęcone są trzy teki (sygn. 29/684/293 Cholera I, 29/684/294 Cholera II, 29/684/295 Cholera Straż graniczna sanitarna).

Pierwsze dwie teki zawierają następujące materiały:

- 1) notatki własne Schneidra,
- 2) lekarstwa przeciw cholercie, sposób postępowania przeciw tejże,
- 3) modlitwy przeciw cholercie, przesady ludu o cholercie,
- 4) przepisy i ustawy podczas cholery,
- 5) rozpowszechnianie się cholery w r. 1831, 1857, 1865, 1866, 1871, 1872, 1873,
- 6) śmiertelność na cholercę w r. 1831, 1853, 1866, 1872,
- 7) środki ostrożności przeciw cholercie,
- 8) zasługi położone w celu stłumienia cholery, wynagrodzenie lekarzy,
- 9) materiały dotyczące głównie epidemii cholery w Galicji w 1831 r. w poszczególnych obwodach, wykazy chorych, sposoby leczenia w szpitalach wojskowych, broszury dotyczące cholery z lat 1834–1865, wycinki z gazet ze statystyką zachorowań, tabele z wykazami chorych, zmarłych i wyleczonych,
- 10) wykazy wysłanych ze wsi Rozdół i Korczyn wartowników na granicę w 1798 r.¹³

¹⁰ Ibidem, s. 2–3.

¹¹ Por. ibidem.

¹² Krystyna Waligórska, „Wstęp do inwentarza materiałów kartograficznych w Tekach Schneidra”, Kraków 1966 (maszyn.), s. 1.

¹³ ANK, Teki Antoniego Schneidra, sygn. 29/684/293, 294.

Teka nr 295 Straż graniczna sanitarna obejmuje m.in. następujące akta¹⁴:

- 1) Czartaki¹⁵ graniczne sanitarne od strony Węgier – 1831–1833,
- 2) Kontumacyjny zakład choleryczny w Kętach – 1832,
- 3) Czartaki graniczne sanitarne od strony Rosji – 1831–1832,
- 4) Straż graniczna sanitarna 1832,
- 5) Szpitale dla straży sanitarnej 1832,
- 6) Sprzedaż czartaków – 1832,
- 7) Sprzedaż utensyliów straży – 1832,
- 8) Wynagrodzenie za urządzenie czartaków – 1832,
- 9) Wynagrodzenie za szkodę w zbiorach,
- 10) Zniesienie sądu doraźnego 1831,
- 11) Zwinięcie straży granicznej 1832,
- 12) Instrukcje dla komisarza politycznego i lekarza dotyczące kordonu sanitarnego – 1830,
- 13) Zaraza dżuma – cholera Straż graniczna sanitarna – 1786, 1801,
- 14) Kordon sanitarny w obwodzie przemyskim 1831¹⁶.

Mapa kordonu sanitarnego w obwodzie żółkiewskim załączona była do pozycji nr 13, natomiast kordonu w obwodzie przemyskim do pozycji nr 14. Kordon sanitarny został wprowadzony ze względu na zarazę (dżumę?) panującą w przyległych do Galicji terenach Rosji.

Plan kordonu sanitarnego w cyrkułe żółkiewskim składa się z sześciu arkuszy¹⁷ – mapy przeglądowej z rozkładem sekcji – *Directrise zum Pestcordons. Plan von 5 Sectionen für den k. k. Żółkiewer Kreis in Ostgallicien und Lodomerien* oraz pięciu sekcji mapy szczegółowej *Pestcordon an der ostgallicischen Landesgränze im k. k. Żółkiewer Kreise von Stoianow an bis Barany – Peretoki am Bug Fluss in 5 Sectionen abgetheilt*¹⁸. Rękopiśmienne wielobarwna mapa została sporządzona w roku 1801 w skali 1:28 800,

¹⁴ Teki Schneidra spis haseł stan na 23.06.2022 – plik dostępny w ANK. „Wykaz wszystkich haseł, do których dane znajdują się w Tekach A. Schneidra” uzupełniany jest sukcesywnie w miarę porządkowania poszczególnych tek.

¹⁵ Czartak – budynek straży kwarantannowej.

¹⁶ ANK, Teki Antoniego Schneidra, sygn. 29/684/295.

¹⁷ Wymiary arkuszy mapy: 36x25,5 cm.

¹⁸ ANK, Teki Antoniego Schneidra sygn. 29/684/3516.

prawdopodobnie przez Józefa Siskowicza¹⁹, inżyniera cyrkularnego cyrkułu żółkiewskiego (jego podpis widnieje pod pismem dotyczącym mapy)²⁰.

Na arkuszu sekcji pierwszej umieszczono tytuł, podziałkę mapy w sążniach wiedeńskich oraz legendę składającą się z dziewięciu pozycji: miasta, wsie, granica między Galicją a Rosją, czartaki, posterunki straży, mokradła, lasy, drogi i granice między cyrkułami. Sekcja pierwsza obejmuje teren od rzeki Bug do Baranich Peretoków, sekcja druga do Leszczatowa, trzecia do Torek, czwarta do Drużkopola, piąta do Baryłowa w obwodzie złoczowskim. Pomędzy poszczególnymi czartakami rozmieszczonych było po sześć posterunków straży, całość terenu podzielono na cztery dystrykty. Z mapą związany jest również *Ausweis wie die Ostgallizische Gränze des Zolkiewer Kreises von dem Bugfluß an bey Baranie Peretoki biß an das Dorf Peratyn wo solcher dem Zloczower Kreis zusam[men] stoßt gegen dir Pest welche in deme Rußischen Gebieth graßbirt in politischer als Medizinischer Rucksicht gessichert worden ist* (Wykaz jak została zabezpieczona zarówno z politycznych, jak i medycznych względów wschodnia granica Galicji w cyrkułe żółkiewskim od rzeki Bug pod Baraniami Peretokami aż do wsi Peratyn, gdzie ze złoczowskim cyrkulem razem stykają się, przeciwko zarazie, która w rosyjskich obwodach grasuje)²¹.

Drugą mapą jest związana z epidemią cholery rękopiśmienna mapa kordonu w cyrkułe przemyskim – *Grenz – karte des Przemysler Kreises. Aufsichts Stationen im Kreise: Sloboda, Szegdy, Maydan u. Maydan Dobropol*²². Dwubarwna mapa o wymiarach 25,5x19 cm obejmuje teren na północy od Kulna, Szyszkowa i Tarnogrodu w Królestwie Polskim, na południu po Jarosław, na zachodzie od Kuryłówki przez Leżajsk do Przeworska, na wschodzie od Moszczanicy przez Oleszyce do Korzenicy. Sporządzona została w skali 1:28 800. Czerwonym kolorem zaznaczono zachodnią i wschodnią granicę cyrkułu przemyskiego, większe miejscowości oraz stacje kontroli sanitarnej i celnej przy granicy z Królestwem Polskim w Słobodzie, Szegdach, Majdanie i Majdanie Dobropol, a także trakt Przeworsk – Jarosław. Na mapie widnieją również inne drogi oraz sieć rzeczna. Brakuje objaśnienia

¹⁹ Autorowi nie udało się znaleźć bliższych informacji na temat J. Siskowicza (Siskowitza). W *Szematyzmach Królestwa Galicji i Lodomerii z lat 1799–1816* figuruje jako inżynier cyrkularny cyrkułu żółkiewskiego.

²⁰ ANK, Teki Antoniego Schneidra, sygn. 29/684/295, s. 260–270.

²¹ Ibidem, s. 275.

²² Ibidem, sygn. 29/684/3517.

znaków, nieznany jest jej autor. Stanowi załącznik do akt dotyczących kordonu granicznego przy granicy z Królestwem Polskim²³.

Z punktu widzenia badacza znacznie ciekawsza jest mapa z 1801 r., pokazuje bowiem zarówno szczegóły organizacji kordonu w terenie, jak jego topografię. Obie stanowią interesujący zabytek kartografii XIX-wiecznej.

BIBLIOGRAFIA

Źródła rękopiśmienne

Archiwum Narodowe w Krakowie

Teki Antoniego Schneidra, sygn. 29/684/293–295, 29/684/3516, 29/684/3517.

Opracowania

Budka Włodzimierz: „Spis Tek Antoniego Schneidra. Wstęp do zespołu”. Kraków 1955 (maszyn.).

Charewiczowa Łucja: *Niedoceniony krajoznawca lwowski Antoni Schneider 1825–1880*. Odbitka z „Przeglądu Krajoznawczego” 1938, nr 4–5 (organ Oddziału Lwowskiego Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego).

Puchała Leszek: *Kolekcja Antoniego Schneidra w zbiorach Lwowskiej Biblioteki Naukowej im. Stefanyka*. W: *Materiały do dziejów Podkarpacia we Lwowie i „ucrainica” na Podkarpaciu: Lwowska Biblioteka Naukowa im. Stefanyka we Lwowie, biblioteki sanockie: przewodnik po zbiorach*. Sanok: Oficyna Wydawnicza Miejskiej Biblioteki Publicznej im. Grzegorza z Sanoka w Sanoku, 2006, s. 11–14.

Szewczuk Jan: *Kronika kłęsk elementarnych w Galicji w latach 1772–1848*. Lwów: Kasa im. J. Mianowskiego, Instytut Popierania Polskiej Twórczości Naukowej, 1939.

Szumowski Władysław: *Galicja pod względem medycznym za Jędrzeja Krupińskiego pierwszego protomecyka 1772–1783*. Lwów: Towarzystwo dla Popierania Nauki Polskiej, 1907.

Teki Schneidra spis haseł stan na 23.06.2022 – plik dostępny w ANK.

Tomczyk Ryszard: *Zagrożenia epidemiologiczne na terenie austriackiej części monarchii habsburskiej w XIX w. (do 1914). Aspekty prawne i administracyjne*. „Galicja. Studia i Materiały” 2015, nr 1. Czasopismo Instytutu Historii Uniwersytetu Rzeszowskiego.

Waligórska Krystyna: „Wstęp do inwentarza materiałów kartograficznych w Tekach Schneidra”. Kraków 1966 (maszyn.).

²³ Ibidem, sygn. 29/684/295, s. 291–312.

AUTOR: Zbigniew Dyrdoń – starszy kustosz, Archiwum Narodowe w Krakowie; zainteresowania badawcze: kartografia; historia sportu; e-mail: zdyrdon@ank.gov.pl

AUTHOR: Zbigniew Dyrdoń – senior curator, National Archives in Krakow; research interests: cartography, history of sport; e-mail: zdyrdon@ank.gov.pl